

**НАСТАНАК ХРИШЋАНСКЕ САКРАЛНЕ
ТОПОГРАФИЈЕ КАСНОАНТИЧКИХ ГРАДОВА
НА ТЛУ ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ
- прелиминарна разматрања -**

До почетка IV века хришћанство је успело да се наметне као најмоћнији међу све бројнијим оријенталним сотериолошким култовима, упркос безуспешној борби коју је римска званична религија водила како би задржала доминацију. Како су већ први мисионарски покрети били усмерени на градове, велике трговачке центре на обали Средоземног мора, за хришћанство се с правом може рећи да је од свог настанка било, пре свега, религија урбаних средина. Проповедање нове религије у великим градским центрима омогућило је да за кратко време буде преобраћен већи број људи, који су контратежу тешким животним условима и високом морталитету у насељима, у којима су људи неретко живели на граници беде, проналазили у хришћанском учењу о спасењу и бољем животу након живота.¹ Познато је из Дела Апостолских да су се у првим вековима постојања хришћанства верници окупљали у триклинјумима приватних кућа, док су касније богатији хришћани своје куће уступали за потребе конгрегације. Термин *ecclesia*, грчка реч у почетку коришћена да би се означила група људи, од IV века је почео да се употребљава како би се указало не само на скуп оних који су прошли крштење као обред иницијације и тако стекли право да учествују у Евхаристији, већ и да значи хришћански храм као место окупљања чланова конгрегације.² Едикти о толеранцији потписани у Никомедији 311. и у Медиолануму 313. године, симболично означавају прекретницу у односу римске државе према хришћанској популацији, која је насељавала пространо Царство. Стицањем права да слободно проповедају своју религију, и то под покровитељством цара и његове породице, *domus ecclesia* није више задовољавала потребе хришћанске заједнице.

¹ J. Herrin, *The Formation of Christendom*, London 1987, 57, 72; R. Stark, *The cities of God : the real story of how Christianity became an urban movement and conquered Rome*, New York 2006, 30. Улогу апостола Павла у ширењу хришћанског учења у градовима посебно истиче Р. Краутхајмер. Упоредити: R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1986, 23.

² R.F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, 25.

Пораст броја верника, нова отвореност религије, царски патронат, све то су чиниоци који су пресудно утицали на стварање хришћанске сакралне архитектуре. Са почетком изградње хришћанских храмова, који су за разлику од *domus ecclesiae* били распознатљиви међу другим архитектонским споменицима касноантичких градова, можемо пратити хришћанску сакралну топографију, као важан сегмент изучавања християнизације уопште. Архитектонска заоставштина раних хришћанских заједница омогућава сагледавање културних промена које су пратиле процес християнизације, при чему треба имати на уму и чињеницу да је архитектонски споменик, у време када је писмених људи било сразмерно мало, имао већи значај за савременике од било какве писане речи.

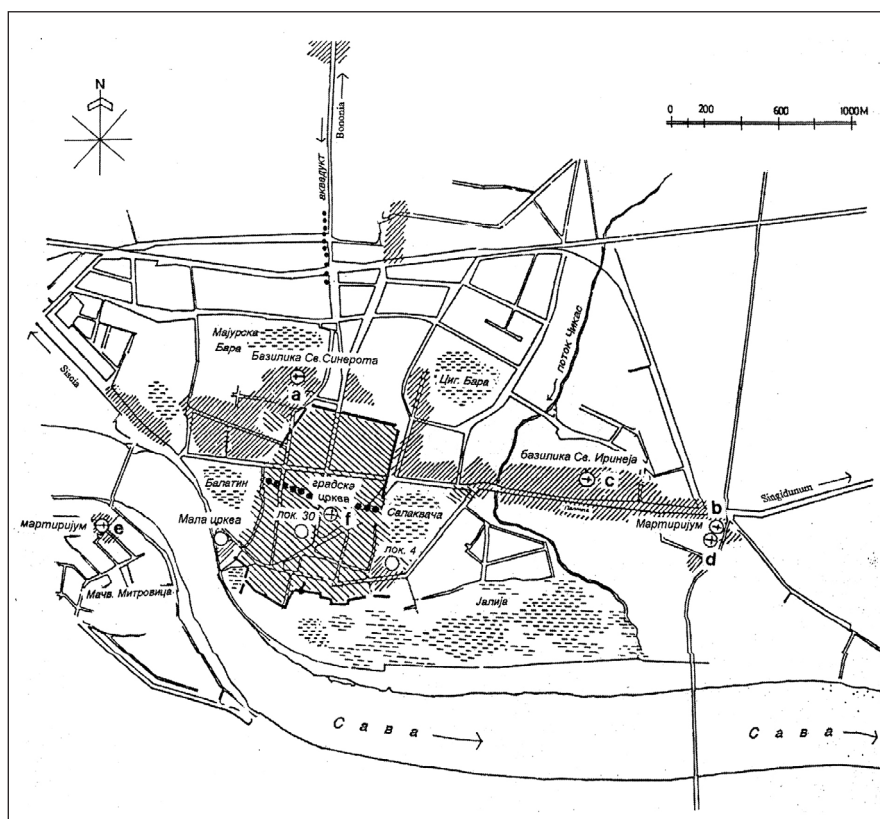
Римске провинције, чији су се делови територија нашли на простору данашње Србије, релативно су касно романизоване. Градови су формиран у близини старијих насеља, војних логора или на раскрсницама значајнијих путних праваца. У време раног ширења хришћанства у I и II веку, процес романизације на нашим просторима био је тек у повоју, а нова религија почиње да се шири можда тек од III века. Иако се у посланици св. Павла Римљанима наводи како је апостол на свом мисионарском путу дошао до Илирика,³ то никако не значи да је хришћанство доспело и на наше просторе у време његове мисионарске активности, поготово када се има на уму да су у том тренутку централнобалканске провинције сасвим забачене пограничне области пространог Царства. Најстарија сачувана и до данас са извесном сигурношћу датована хришћанска сакрална архитектура у римским провинцијама на тлу данашње Србије потиче из друге половине IV века. Степен истражености објеката, ограничен пре свега чињеницом да се на месту већине касноантичких градова налазе модерна насеља, дозвољава сагледавање хришћанске сакралне топографије на свега неколико репрезентативних примера. Подаци којима располажемо за неке од најзначајнијих урбаних центара на нашим просторима своде се искључиво на информације из писаних извора, пре свега на постојање епископских седишта и улогу њихових поглавара у раду бројних сабора и у христолошким расправама које су обележиле прве векове званичног хришћанства.⁴

Највише података о раној хришћанској сакралној топографији пружа антички Сирмијум, где је досадашњим истраживањима откривено шест хришћанских храмова, датованих у IV и V век (сл. 1). Чак пет објеката потиче са некропола, а на основу откривених натписа са сигурношћу су идентификовани мартирijум св. Синерота⁵ и базилика св. Иринеја, која је свакако имала функцију меморије, а можда и мартирijума, јер је била подигнута на некрополи, која је у тренутку изградње базилике у IV веку

³ Посланица римљанима 15, 19.

⁴ О томе најцеловитије у: J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*, Roma 1967.

⁵ А. Нутрек, Старокршћанско гробиште св. Синерота у Сриему, *Ephemeris Salonitana* (1894), 1 (прештампано у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика): зборник радова* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 199-206; Н. Delehaeye, *Les Origines du culte des Martyrs*, Bruxelles 1912, 293; М. Јеремић, Култне грађевине хришћанског Сирмијума, у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, 49-54.

Сл. 1: Сирмијум, збирна ситуација хришћанских културних објеката (према М. Јеремић)

Fig. 1: Sirmium, complete situational plan of Christian cultic buildings (after M. Jeremić)

већ била у употреби.⁶ Градска црква у Сирмијуму, тробродна базилика са трансептом, датована је у прву половину V века, свакако пре хунског пустошења града 441/442. године. Око ње се формирала некропола, која је последица чињенице да се становништво у немирним временима повлачи унутар градских бедема, који су пружали извесну сигурност. Са собом су „уносили” чак и кости својих умрлих, сахрањујући их у мање гробне конструкције, какве су откривене на поменутој некрополи унутар утврђеног дела града.⁷ Релативно велика количина података о најранијој хришћанској заједници у Сирмијуму може се наћи у литерарним изворима, пре свега у неким Пасијама мученика страдалих за веру. Најстарији преписи Пасија поменутог сирмијумског канонизованог епископа Иринеја, његовог ђаконa Деметријуса или сингидунумског свештеника Монтана, који је такође

⁶ В. Поповић, Блажени Иринеј, први епископ Сирмијума, у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, 262; М. Јеремић, *op. cit.*, 59-61.

⁷ М. Јеремић, Градитељство Сирмијума у V и VI веку, *Саопштења XXXIV (2002)*, Београд 2003, 46.

погубљен у Сирмијуму,⁸ сви датовани у другу половину IV века, сведоче да је у време Диоклецијанових и Галеријевих прогона хришћана 303-305. године, како у Сирмијуму тако и у Сингидунуму, постојала и већ развијена хришћанска црквена организација. Почетком IV века потврђене су, дакле, најмање три свештеничке функције: епископ, ђакон и свештеник. Како је реч о времену пре проглашења Едикта о толеранцији, мора се претпоставити да су се чланови конгрегације окупљали у приватним кућама са улогом *domus ecclesiae*. Током IV века, након озваничења хришћанске цркве, у изворима остаје забележена и активна улога сирмијумских епископа у христолошким расправама, па су до данас остала сачувана и њихова имена у континуитету до почетка V века, а након тога и још неколико имена епископа до аварског освајања града 582. године.⁹ Помињање епископа већ само по себи подразумева три века континуитета у постојању најмање једне активне епископске градске цркве, иако је хришћанских храмова у Сирмијуму, као великом хришћанском урбаном центру, свакако морало бити више.

На основу расположивих информација о касноантичком Сирмијуму, може се закључити да су окосницу његове сакралне топографије након 313. године представљале епископска црква и мучилишнице, који су у време настанка били активни центри ходочашћа, познати и поштовани широм Царства. Будући да је Сирмијум био *sedes imperii*, као и значајно епископско седиште, улога његових црквених поглавара остала је забележена у савременим изворима, па нам пружа додатне информације о хришћанској заједници у граду све до његовог пада у руке Авара. Неретко навођен натпис на гробу опатице Јохане из Салоне, која је са породицом избегла 584. године из порушеног Сирмијума, сведочи о судбини становништва. Многи беже из освојеног и у пожару 583. године спаљеног града,¹⁰ носећи са собом оно највредније што су имали, између осталог и мошти својих светаца.

Са много мање археолошких података располажемо о другим великим касноантичким урбаним центрима на простору данашње Србије. Иако се информације о њима свode на писане изворе, извесно је да је реч о градовима који су имали значајну улогу хришћанских центара. И овде да се ради, пре свега, о познатим подацима о градским епископима и њиховој улози у саборима одржаваним током IV и V века.

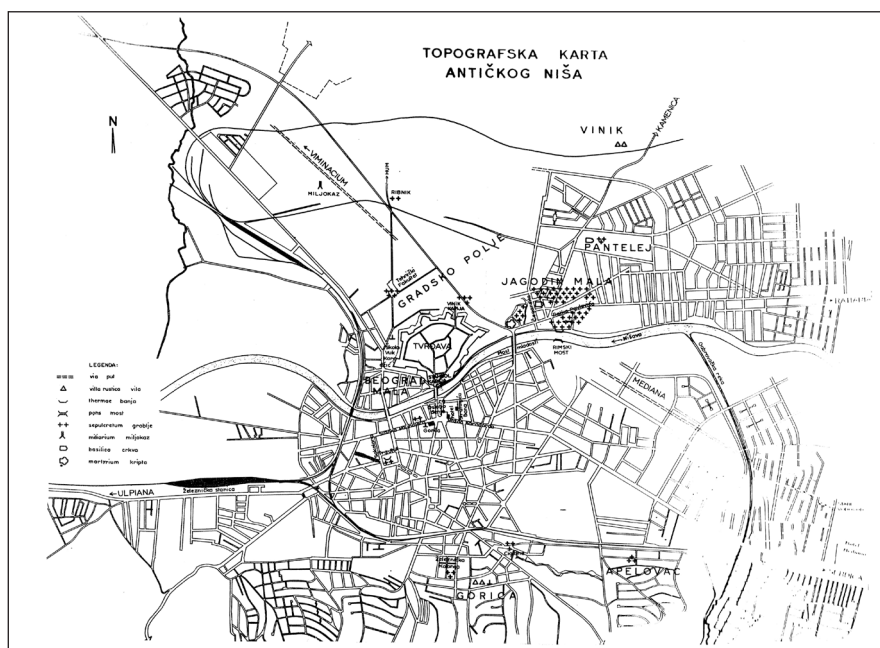
Пасије сингидунумског свештеника Монтана, ђакона Хермила и његовог тамничара Стратоника,¹¹ сведоче о постојању хијерархијски устројене цркве у Сингидунуму почетком IV века. Као у Сирмијуму, и овде се мора претпоставити постојање приватних кућа намењених окупљању првих хришћана. Такође, помен сингидунумских епископа указује на постојање најмање једне градске цркве, која је имала улогу катедралног

⁸ H. Delehayе, *op. cit.*, 293-294.

⁹ J. Zeiller, *op. cit.*, 143-147.

¹⁰ M. Mirković, *Sirmium: istorija grada od kraja I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008, 11.

¹¹ H. Delehayе, *op. cit.*, 282.

Сл. 2: План античког Наисуса (према П. Петровић)

Fig. 2: The plan of ancient Naissus (after P. Petrović)

храма. Али поменути подаци не осветљавају топографску слику града у време након Миланског едикта, будући да досадашњим археолошким истраживањима није откривен ни један хришћански храм.

Слична је ситуација и са Виминацијумом, главним градом провинције Горња Мезија, који је управо због своје улоге локалне престонице имао бројну популацију, свакако и велику хришћанску заједницу. У прилог томе сведочи број хришћанских гробова на градским некрополама. Упркос покушајима да се меморијалне грађевине на локалитету „Пећине“ протумаче као споменици богатијих грађана коришћени као хришћанске меморије, до сада откривени налази не могу са сигурношћу говорити у прилог њиховом хришћанском карактеру, осим што потврђују њихово датовање у другу половину IV века и њихову честу употребу.¹² О епископским центрима Маргуму, Акве и Хореум Маргију подаци су ограничени на информације о градским епископима, такође без археолошких података који би пружили доказе о постојању и изгледу хришћанских храмова у овим градовима.

Нешто више података поседујемо о Наисусу (сл. 2). Захваљујући значају који је имао, посебно током IV века, град је неретко помињан у литерарним изворима, пре свега као место у коме су повремено боравили

¹² Љ. Зотовић, Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике, *Viminacium* 8-9 (1994), 59-72; Lj. Zotović, Early Christianity in Viminacium in: *The Age of Tetrarchs*, Belgrade 1995, 339-348.

цареви и где су доношени закони.¹³ Ипак, недовољна археолошка истраженост, која је пре свега последица чињенице да се модерно насеље налази на месту римског и рановизантијског, пружа веома штуре податке о хришћанској сакралној топографији. Често помињан део текста из рукописа *De laude sanctorum* св. Виктриција, роанског епископа с краја IV века, о Наисусу као једном од најзначајнијих градова у којима су реликвије светаца чиниле чуда, наводи нужно на закључак да су у граду постојали мартитијуми данас непознатих светитеља.¹⁴ Такође се може са сигурношћу претпоставити да су се они налазили на градским некрополама. Најбоље истражен хришћански сакрални објекат управо је један такав мартитијум, вероватно из прве половине IV века,¹⁵ уз чији је источни зид саграђена тробродна базилика, датована у другу половину V века.¹⁶ Базилика је саграђена са циљем да током литургије прихвати велики број верника-ходочасника који су посећивали гроб светитеља, сахрањеног вероватно у крипти маузолеја. Заправо, пракса подизања пространих базиликалних структура уз мартитијуме и меморије свакако није била реткост, поготово ако се има на уму да је примењивана већ у време великих градитељских подухвата цара Константина I у Светој Земљи, и то уз Анастасис ротонду на Голготи и уз пећину на месту Христовог рођења у Витлејему.¹⁷ Осим овог, на некрополи у Јагодин мали откривене су 30-их година прошлог века још четири грађевине, за које је претпостављено да су имале функцију хришћанског храма.¹⁸ У изворима су остали сачувани подаци о Наисусу као епископском центру и о појединим његовим епископима, посебно о Боносу, који се прославио ширећи јеретичко учење засновано на ставовима сирмијумског епископа Фотина (344-351). Пролазећи кроз град након хунске најезде 441/442. године, историчар Приск је забележио потресну слику разрушеног града:

„Кад смо стигли до Ниша, нађосмо град сасвим опустео, пошто је до темеља био порушен од непријатеља. У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули.”¹⁹

Прискови наводи указују такође на постојање већег броја хришћанских храмова, а будући да је Наисус био епископско седиште, и

¹³ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 36-41.

¹⁴ Н. Delehaie, *op. cit.*, 283; J. Zeiller, *op. cit.*, 108.

¹⁵ Налаз новца Констанција II указује на датовање након његовог доласка на власт 337. године. Упоредити: Г. Милошевић, *Мартитијум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу*, у: *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 124.

¹⁶ Г. Милошевић, *op. cit.*, 128.

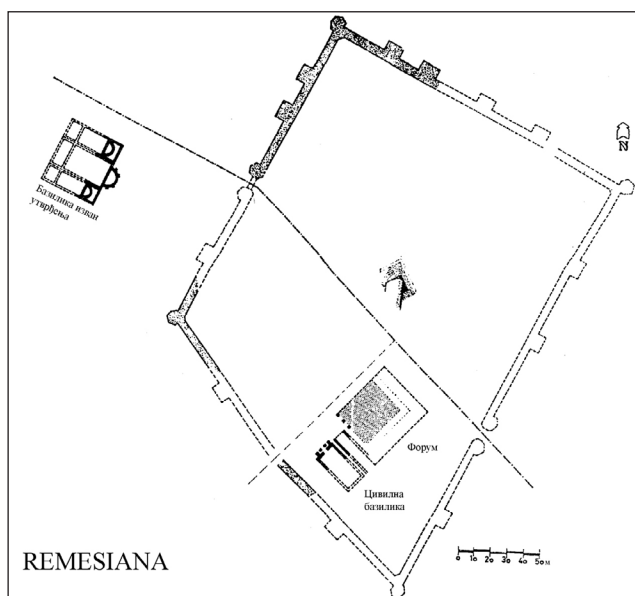
¹⁷ J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: the Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Roma 1987, 46-49, 50.

¹⁸ А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу, *Старинар* 8-9 (1933), 304; М. Rakocija, *Paleobyzantine churches of Niš: preliminary survey*, у: *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 129-132.

¹⁹ *Prisc. Frg.* 8, р. 291,9-15, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I* (фототипско изд.), Београд 2007, 13.

Сл. 3: Ремесијана,
ситуациони план
(према С. Гушић)

Fig. 3: Remesiana,
situational plan (after
S. Gušić)

у случају овог града морало би се претпоставити постојање катедралне цркве, иако је црква свакако било и више.²⁰ Недостатак археолошких података онемогућава детаљнију анализу сакралне топографије овог града након 313. године. Ипак, доступне информације из извора, истражени храмови и хришћанске гробнице, указују на велику конгрегацију, која је имала не мали значај у касноантичкој Европи захваљујући мученицима, чија имена до данас нису остала забележена.

Недалеко од античког Наисуса, на месту данашње Беле Паланке, налазио се још један епископски центар, Ремесијана (сл. 3). Он је остао познат у историји као седиште епископа Никете (330-410), чије је име у својој поезији забележио и св. Паулин из Ноле, наглашавајући пре свега његову улогу великог мисионара.²¹ На основу археолошких података, претпоставља се да је цивилна базилика јужно од градског форума прилагођена функцији хришћанског храма. Апсида, која се у првој фази изградње објекта налазила на западној страни је срушена, а у истој је фази, како се чини, наос базилике подељен на бродове. Откриће импост капитела са крстом на једној и словом Ω на другој страни потврђује свакако да је грађевина служила и хришћанској верској заједници.²² Изван утврђеног дела града откривена је велика тробродна базилика са крстионицом, која се датује у VI век,²³ а око које се формирала мала некропола.²⁴

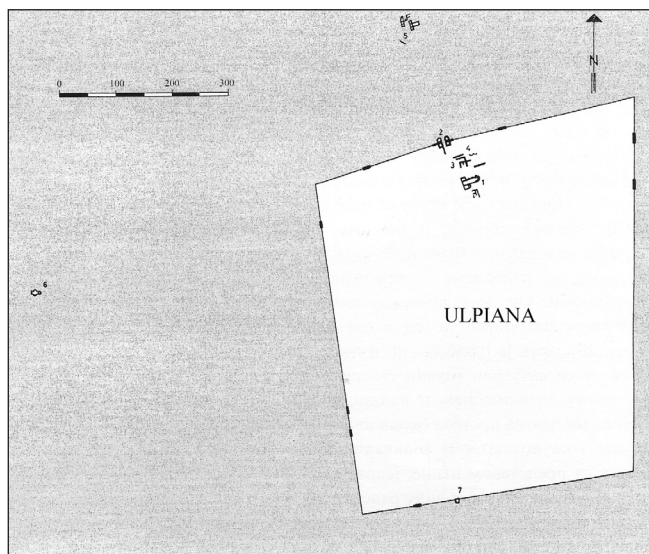
²⁰ M. Rakocija, *op. cit.*, 135-138.

²¹ Paulini Nolani, *Carmina* XVII, 248-252.

²² С. Гушић, Урбанизам Ремезијане од I до IV века, *Саопштења XIX* (1987), 26, 34.

²³ С. Гушић, *op. cit.*, 34.

²⁴ П. Петровић, *op. cit.*, 102.

Сл. 4: Улпијана, ситуациони план (према М. Паровић-Пешикан)

Fig. 4: Ulpiana, situational plan (after M. Parović-Pešikan)

Приликом ископавања вршених у непосредној близини манастира Грачаница на Косову, на месту значајног касноантичког града и епископског центра Улпијане, откривена је унутар бедема једнобродна базилика, датована у VI век (сл. 4).²⁵ Прокопије у свом делу *De Aedificis* наводи да је Улпијана обновљена по наређењу цара Јустинијана, када јој је име и промењено у *Iustiniana Secunda*.²⁶ Може се претпоставити да је и базилика подигнута у време обнове града и његових бедема, премда за то не постоје изричите потврде у изворима нити у прикупљеном археолошком материјалу. Изван бедема, на северној градској некрополи, откривена је гробна грађевина, са остацима бројних сахрањивања унутар ње. Како се чини према расположивим археолошким подацима, над зидовима старије грађевине подигнут је наос нове, а на западу је дозидан „нартекс” са два бочна анекса, по један северно и јужно од његовог централног дела. Улаз у наос био је фланкиран са два стуба, што, уз обраду западног дела грађевине, може да указује да је била коришћена и као хришћански храм, а не само за сахрањивање, премда је на основу расположивих података то немогуће потврдити.²⁷

Становиште истраживача да су литерарни извори подједнако важни за изучавање топографије као и архитектонски споменици, у случају локалитета Градина на Јелици не може бити дословно примењено, јер

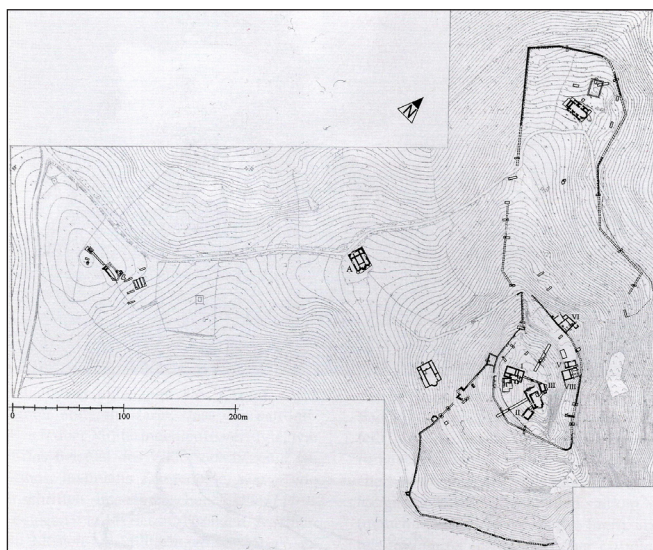
²⁵ Lj. Popović-E. Čerškov, Ulpiana. Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954. do 1956. god., *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I* (1958), 326; М. Паровић-Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар XXXII/1981* (1982), 61-63.

²⁶ *Procop. De Aedif.* IV, 1.

²⁷ М. Паровић-Пешикан, *op. cit.*, 65-68; М. Милинковић, О тзв. Женском германском гробу из Улпијане, у: *Споменица Јована Ковачевића* (ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић), Београд 2003, 145-146.

Сл. 5: Градина на Јелици, ситуациони план (према М. Милинковић)

Fig. 5: Gradina on mountain Jelica, situational plan (after M. Milinković)

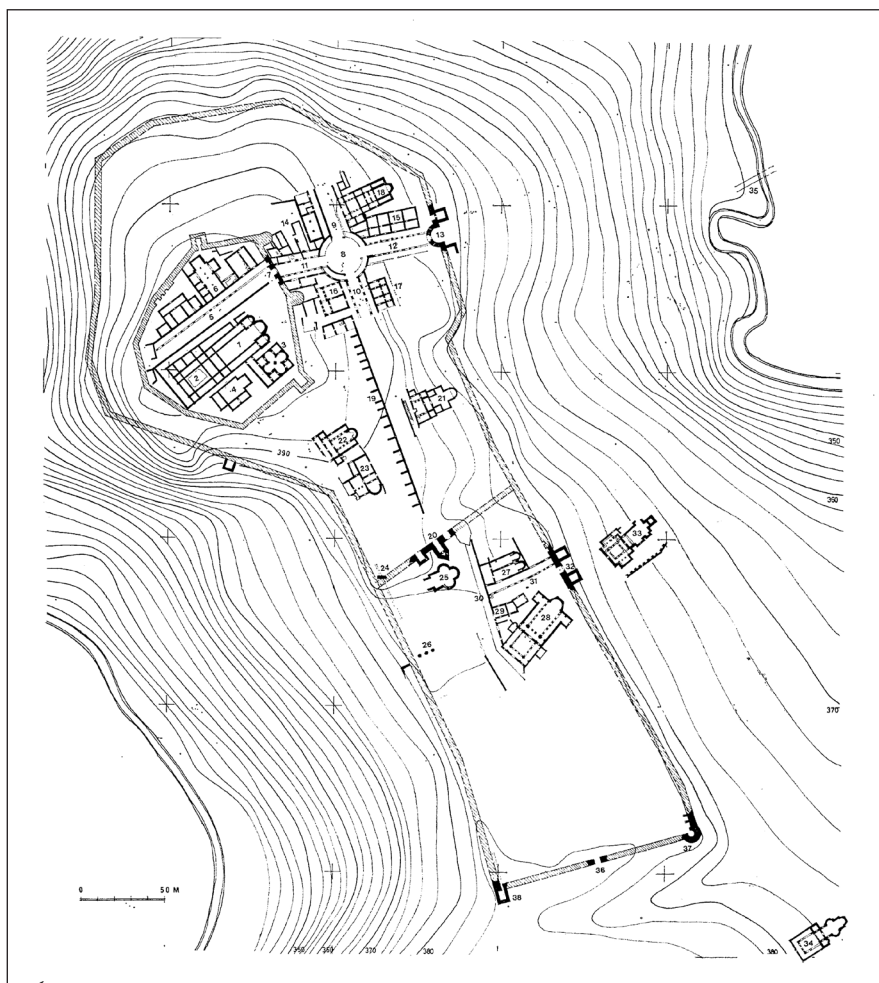
су о рановизантијском граду на овом месту извори остали неми (сл. 5). Ипак, величина утврђеног насеља и пет хришћанских базилика на локалитету сведоче о његовом урбаном карактеру. Извесно је да се, према досадашњим истраживањима, у најдоминантнијем Горњем граду налази једна једнобродна црква, такозвана базилика Е, у Северном подграђу већа базилика С са крстионицом и остацима живописа, у Западном подграђу велика тробродна базилика D, која је такође првобитно била осликана, као и још једна тробродна базилика А нешто мањих димензија, док је на градској некрополи откривена пета градска базилика В.²⁸ Број хришћанских храмова унутар и изван утврђења сведочи о величини хришћанске популације, која је пребивала у овом насељу.

Током шестог века на нашим просторима остала је у списима, пре свега Прокопијевим, забележена активност цара Јустинијана на обнављању старијих урбаних насеља, али и на подизању града *Iustiniana Prima* недалеко од села Таурисиона, у коме је цар рођен. Подаци које доноси Прокопије прилично су штур, али се из њих ипак сазнаје да су у граду сазидани сви јавни објекти неопходни како би новоизграђено насеље било достојно да понесе титулу „метрополе читаве области”, али и бројни храмови, јер је одабран да уједно буде и архиепископско седиште Илирика.²⁹ Данас се истраживачи углавном слажу да остатке Јустинијане Приме треба тражити на локалитету Царичин град код Лебана, на коме је откривено урбано насеље саграђено у VI веку, у коме је досадашњим ископавањима утврђено осам хришћанских храмова (сл. 6).³⁰ Централно место заузима свакако комплекс тробродне епископске базилике са крстионицом, саграђен на

²⁸ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, Београд 2010, 92-98, 144-157, 158-199.

²⁹ *Procop. De Aed.*, IV 1, p. 104,20-107,2.

³⁰ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град: утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977; В. Bavant, V. Ivanišević, *Caričin Grad - Iustiniana Prima*, Beograd 2003.

Сл. 6: Царичин град (Iustiniana Prima), ситуациони план: 1-3. комплекс епископске базилике са крстионицом; 18. базилика са криптом; 21. крстообразна црква; 22. базилика на јужној падини Акропоља; 27. двојна базилика; 28. базилика са трансептом; 34. триконхална црква (према В. Кондић, В. Поповић)

Fig. 6: Caričin grad (Iustiniana Prima), situational plan: 1-3. the complex of Bishopric basilica with baptistery; 18. basilica with underground crypt; 21. cross-shaped church; 22. basilica on the southern slope of Acropolis; 27. double-basilica; 28. basilica with transept; 34. three-conch church (after V. Kondić, V. Popović)

узвишеном градском акропољу и опасан бедемима.³¹ Испод њих су, на простору Горњег града откривене још и базилика са криптом, тробродна базилика на јужној падини акропоља и крстообразна црква,³² а на простору Доњег града двојна базилика и базилика са трансептом.³³ Изван градских бедема откривена је триконхална, а на удаљености од око 350 м од бедема Доњег града и једна једнобродна црква.³⁴ Будући да је у науци углавном прихваћено мишљење да је реч о Јустинијани Прими, важном епископском средишту у последњим деценијама ромејске доминације на овим просторима подигнуто по узору на престоницу, све поменуте градске цркве имале су засигурно важну улогу у литургијској пракси, која је до четврте деценије VI века већ била успостављена у Константинопољу, Риму и другим значајним религијским центрима Царства.³⁵

Хришћанска сакрална топографија у већим касноантичким урбаним центрима на тлу данашње Србије није, на жалост, добро позната. Недовољан степен истражености појединих локалитета, који је у великој мери последица чињенице да је на месту античких градова живот наставио да се одвија, те да су над њиховим остацима данас савремена насеља, не дозвољава пружање детаљне слике о трансформацији античких градова у хришћанске центре. На основу информација које нам пружају извори може се закључити да су у неким од њих морале постојати *domus ecclesiae* у којима су се окупљали припадници ране хришћанске верске заједнице, која је већ почетком IV века имала хијерархијски устројену црквену организацију. Такав је случај сигурно са Сирмијумом и Сингидунумом, а вероватно и са Наисусом, јер је познато да су у прогонима с почетка IV века у њима страдали хришћани, који су били чланови управо те ране конгрегације. Нема доказа да су се поменуте куће намењене окупљању верника трансформисале у хришћанске храмове након престанка прогона. Ипак, постоје ахеолошки докази да је појединим јавним грађевинама промењена намена, те да су прилагођене потребама обављања хришћанског богослужења. Такав је случај са цивилном базиликом у Ремесијани, премда је могуће да су и гробне грађевине откривене на некрополама у Виминацијуму и Улпијани такође прилагођене окупљању хришћана, добивши улогу меморија. Иако није била насеље са градским статусом, утврђена меморијална палата *Felix Romuliana* (Гамзиград) пружа

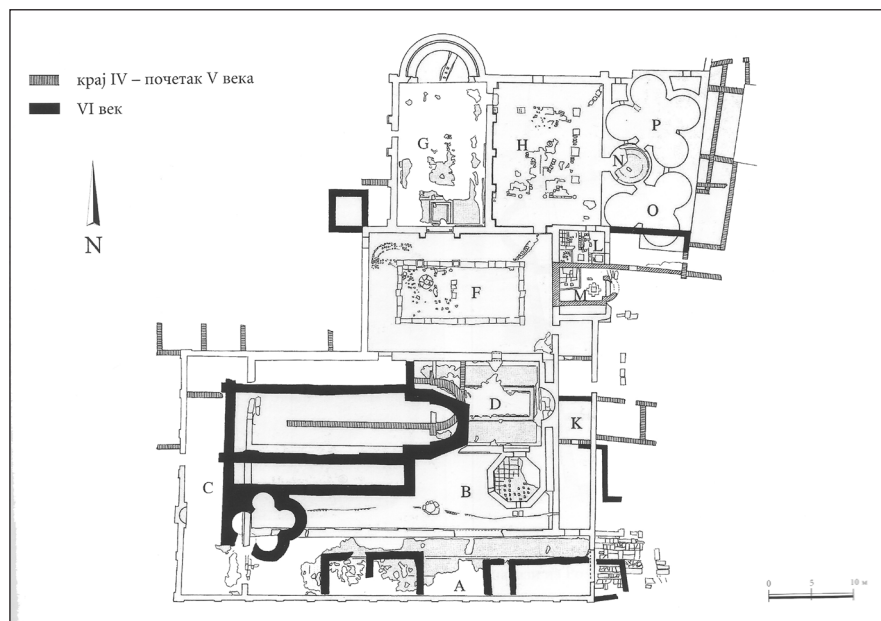
³¹ В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 25-36; В. Bavant, V. Ivanišević, *op. cit.*, 18-20; *Caričin Grad III: L'Acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes)*, (ed. par N. Duval et V. Popović), Rome, Belgrade 2010, 128-199, 216-263.

³² В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 74-91; В. Bavant, V. Ivanišević, *op. cit.*, 26-27. О крстообразној цркви: J. Guyon, G. Cardi, L'église B, dite „basilique cruciforme“, in: *Caričin Grad I: Les basiliques B et J de Caričin Grad; quatre objets remarquables de Caričin Grad; Le trésor de Hajdučka Vodenica* (ed. par N. Duval et V. Popović), Belgrade, Rome 1984, 1-90.

³³ В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 104-118; В. Bavant, V. Ivanišević, *op. cit.*, 31-33.

³⁴ В. Кондић, В. Поповић, *op. cit.*, 135-144; В. Bavant, V. Ivanišević, *op. cit.*, 37-38. О једнобродној цркви: N. Duval, M. Jeremić, L'église J au sud de la ville, dite „basilique à une nef“, in: *Caričin Grad I*, 91-145.

³⁵ Упоредити: J. F. Baldovin, *op. cit.*

Сл. 7: Ромулијана, основа палате I у периоду од краја IV до краја VI века (према С. Петковић)

Fig. 7: Romuliana, the ground plan of the palace I from the end of IV to the end of the VI century (after S. Petković)

занимљив пример трансформације паганске архитектуре у хришћанску и то на примеру царске палате као седишта царског култа. Од укупно осам до сада забележених цркава, пет се нашло унутар утврђења, а чак четири од њих настале су адаптацијом просторија некадашње царске палате (сл. 7).³⁶ У VI веку ситуација се значајно мења: како је хришћанство већ пуна два века било званична државна религија, сви градитељски подухвати царева Анастасија I или Јустинијана на обнови старих или подизању нових утврђења и урбаних центара подразумевали су и изградњу хришћанских храмова. Ако се прихвати хипотеза о поистовећивању насеља откривеног на локалитету Царичин град са Јустинијаном Примом, онда оно представља врхунац у процесу формирања хришћанске сакралне топографије. То је новооснован хришћански град, пројектован у целости тако да, попут Божијег дела на земљи, буде потпуно посвећен хришћанству као јединој и неприкосновеној религији Царства.

³⁶ С. Петковић, Ромулијана у време после царске палате, у: *Felix Romuliana - Гамзиград* (ур. И. Поповић), Београд 2010, 167-199; S. Petković, Late Roman Romuliana and medieval Gamzigrad from the end of 4th to the 11th centuries AD, in: *Keszythely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, hrsg. O. Heinrich-Tamáska, Budapest... (etc.) 2011, 267-283.

Olga Špehar
THE MAKING OF CHRISTIAN SACRED TOPOGRAPHY
OF THE LATE ANTIQUE CITIES ON THE TERRITORY OF MODERN SERBIA

The two edicts dedicated to the religious toleration, first one declared in Nicomedia in the year 311. and the second in Mediolanum in 313., enabled the Christian community of the Roman Empire to spread freely. They mark the beginning of the development of Christian sacred *topos*, which will in due time evolve into the sacred spaces as known today. From the apostolic times onward, cities of the Roman Empire had the decisive role in the process of spreading of the new, Christian beliefs. On the territory of modern Serbia exist several Late Antique cities which could, despite the unequal degree of their exploration, be the starting point for the study of Christianization of once remote Roman provinces from the beginning of the 4th until the beginning of the 7th century.

The most numerous data come from ancient Sirmium (Sremska Mitrovica). The city was *sedes imperii* in the beginning of the 4th century, which also implies that the number of its inhabitants must have been large. Until today, one basilica was found inside the fortified part of the ancient city and four more early Christian temples outside the walls, on the city's necropolis.

Despite the fact that urban spaces like Singidunum, Viminacium, Margum, Horreum Margi, Aquae etc., were Episcopal sees during the first centuries of the Christianity as the state religion, there are insufficient amount of archeological data, or no information at all, about their topography. Somewhat better situation is with modern city of Niš, ancient Naissus, where five Christian temples were noticed during the 1930's, all of them on the necropolis in today's Jagodin Mala. Not far from the city of Naissus another Episcopal center existed in Remesiana (Bela Palanka). One originally civil basilica was found inside fortified area of the city, which was later adapted to be used as the Christian church. One more three-naved basilica with the baptistery existed in the necropolis west of the city.

There are no information in the sources about the settlement on the site Gradina on the mount Jelica. But the overall number of four Christian temples inside and one outside the fortified area, testify that it must have once been important urban centre.

During the 6th century, written sources, especially Procopius, recorded the building activities of the emperor Justinian I. Many fortifications and towns were rebuilt, among them the ancient city of Ulpiana, which was at the same time renamed *Iustiniana Secunda*. Inside the fortification one single-naved basilica was excavated, and on the northern necropolis the remains of the building called "*memoria*" were found. Although originally just an above-ground burial structure, there could be some indications that the so-called *memoria* was later used for Christian rituals.

Justinian ordered a completely new city to be built near the place of his birth, adorned, as Procopius informs us, with many great buildings and temples. If one can accept the thesis that the large urban settlement, discovered on the site of Caričin grad near Lebane, is indeed *Iustiniana Prima*, than it can be said that the total number of eight Christian churches inside and outside the city walls testify about the greatness of the newly-founded See of Archbishopric. The city of *Iustiniana Prima* is completely Christian urban space, created according to the model of the capital city of Constantinopolis. It represents the living idea of the completely Christian city and the climax of the process of the Christianization of the urban spaces in the central Balkans.

